

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА ПОДІЛЛЯ У СВІТЛІ НОВИХ ДАНИХ

Статтю присвячено розвитку пам'яток петренської локально-хронологічної групи Поділля України.

Пам'ятки трипільської культури регіону Середнього Дністра завжди привертала увагу дослідників. Проте роботи здебільшого були зосереджені на берегах Дністра та нижніх течіях його приток, тоді як верхів'я, особливо лівих заплав, залишались недостатньо вивченими. Між тим межиріччя Дністра та Південного Бугу є цікавим саме тому, що на цій території неодноразово проходили хвилі розселення трипільських племен з корінних земель на схід, які відбувались на різних етапах розвитку Кукутень-Трипільської культурно-історичної спільності.

У 1983 р. було проведено розкопки трипільського поселення біля села Ялтушків (Барського району, Вінницької обл.). Поселення Ялтушків I знаходиться за 3,5 км на південний схід від села, на правому березі р. Лядова і займає розлогий мисоподібний виступ плато (ур. Борисове поле), утворений з півдня довгою балкою та вигином ріки (зараз став) з північного сходу (рис. 1: 2). Поселення, яке розміщене на центральній частині мису та на його північно-східних і східних схилах, завдовжки біля 1000 м, шириною біля 700 м. Маючи площу 70 га, поселення є найбільшим з відомих на цей час у Подністров'ї (Прилипка, Рижов, 1985; Рижов, 1990). Воно мало кругове планування у вигляді кількох концентричних овалів.

У південній частині мису, біля лісопосадки, було розкопано рештки наземної глинобитної будівлі (площадка), яка входила, імовірно, до зовнішнього ряду забудови поселення. Площадка № 1 мала прямокутну в плані форму, її довжина із заходу на схід – 10 м, ширина – близько 6 м. Складалась вона з трьох шарів глиняної обмазки. Верхній (перший)

шар зберігся лише частково, окремими ділянками з тонких, аморфних шматків сильно перепаленої глини. Їхня поверхня мала сліди грубого загладжування, а в нижній частині зафіксовано відбитки вузьких плах та тонких жердин. Глина верхнього шару має незначну домішку полови. Другий шар залягає суцільним, щільним, горизонтальним масивом. Поверхня масиву добре заглажена. У центральній частині площадки спостерігаємо на суцільному горизонті підмазку з тонкого шару глини з домішкою шамоту та піску, тоді як у глині загального шару наявний лише домішок полови. З розрізу залягання другого шару видно, що глина намазувалася за кілька прийомів – чітко фіксуються прошарки обмазки. У нижньому горизонті обмазка має відбитки колотого дерева – широких плах, горбилів, рідше жердин. Відбитки дерев'яного настилу орієнтовано перпендикулярно до довжини площадки. Випал другого шару досить високий, іноді до шлаку. З рівнем цього шару пов'язані знахідки розвалів амфор, посудин грушоподібних та біконічної форми, скупчення відтяжок до ткацького верстату. Під другим шаром обмазки зафіксовано нижній шар. На рівні поверхні ґрунту знаходилась ділянка підмазки з глини без домішок. Площа підмазки менша за площу всієї земляної підлоги. Вимощена глиною долівка мала розрив з більш-менш рівними краями. Проходив розрив, перпендикулярно до довжини житла, вказуючи на місце внутрішньої безкаркасної перегородки, що розділяла приміщення на дві камери – східну та західну. У східній камері (площа 16 м²) підлога була підмазана глиною одним тонким шаром, на якому в південному кутку камери знаходилось підвищення

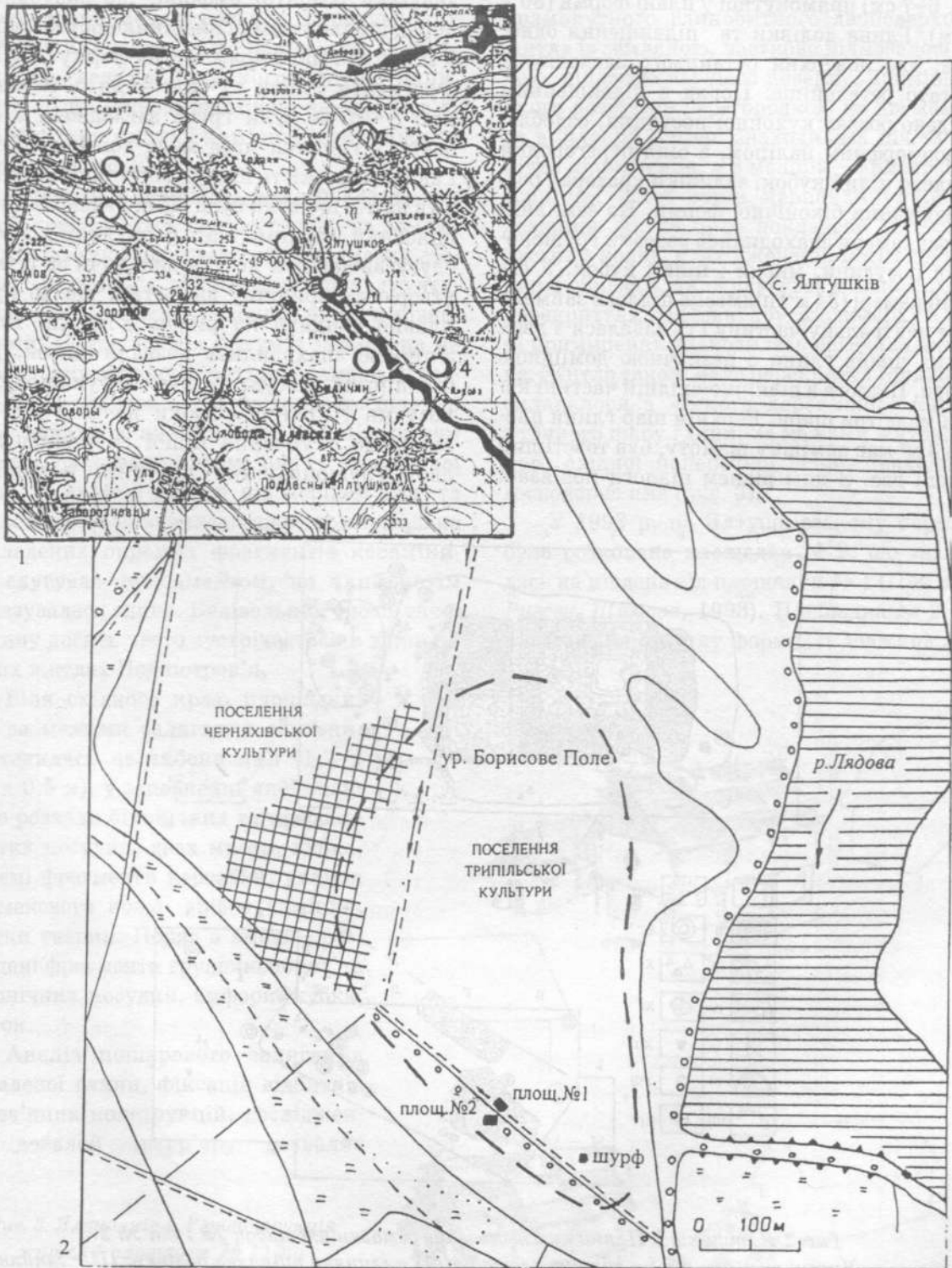

Рис. 1. Трипільські поселення біля с. Ялтушків.

I: 1 – Ялтушків I; 2 – Ялтушків II; 3 – Ялтушків III; 4 – Пилипи; 5 – Ходаки; 6 – Бригідівка.
 II – План-схема трипільського поселення Ялтушків I

Fig. 1. Trypillia settlement near the village of Yaltushkiv.

I: 1 – Yaltushkiv I; 2 – Yaltushkiv II; 3 – Yaltushkiv III; 4 – Pylipy; 5 – Khodaky; 6 – Brygydivka.
 II – Plan-scheme of Trypillian settlement Yaltushkiv I

(вис. 6–7 см) прямокутної у плані форми (80 x 65 см). Глина долівки та підвищення однорідна, але поверхня останнього заглажена набагато ретельніше. Поряд з підвищенням знайдено розвал кухонної посудини, оздобленої зооморфним наліпом, а біля перегородки виявлено цілий кубок, залишки кратера і розвал посудини біконічної форми. На земляній підлозі камери знаходились розвали грушоподібної посудини, миски і цілий кубок. У західній камері (34 м²) підмазка підлоги займала лише центральну частину і складалася з двох тонких шарів глини з незначною домішкою полови. Підлога в північно-східній частині камери мала три шари. Верхній шар глини площею 3 м² мав домішку шамоту, був товстіший за інші два. З цим рівнем підлоги пов'язані

знахідки розбитої амфори, що знаходилась поряд із залишками склепіння побутової печі. У плані піч мала прямокутну форму (1 x 1 м). Фрагменти стінок та склепіння печі товщиною 8–15 см були грубо заглажені з обох боків, а глиняна маса мала домішку полови і значну кількість піску. Залишки печі вказують на те, що вона була безкаркасною. Вищеописаний верхній шар у вигляді підмазки слугував черінем печі, а виходячи за її межі, утворював припічну вимостку, що по краях плавно сходила на рівень долівки. Поряд з пічкою знаходились розвали мисок, двох біконічних посудин, двох грушоподібних посудин і кратера. Трохи на схід від печі виявлено скупчення іншої групи посуду – двох грушоподібних посудин, покритишки,

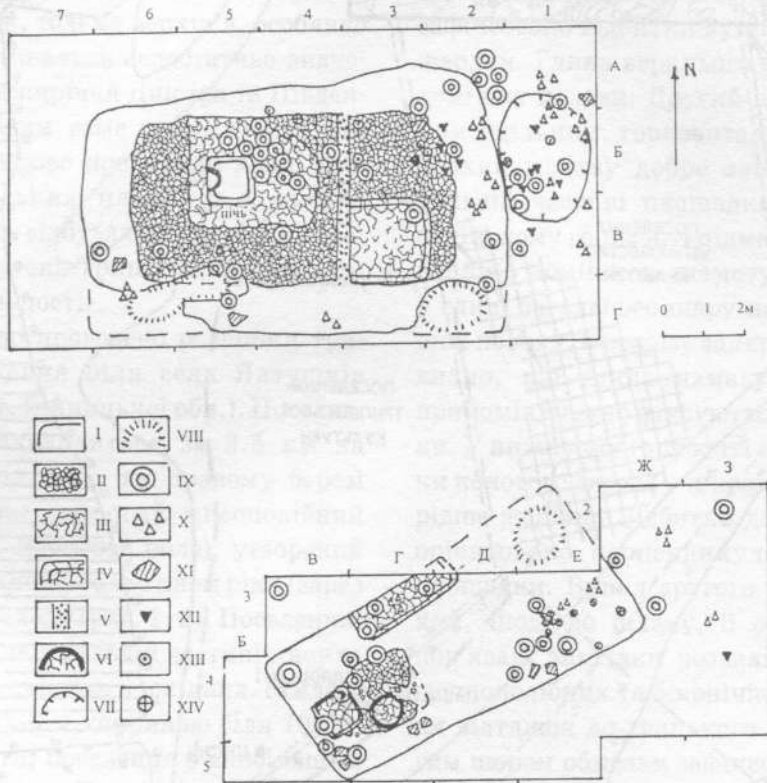

Рис. 2. Ялтушків I. Плани нижнього шару обмазки площадок № 1 та № 2.

Умовні позначення: I – контур площадки; II – глиняна підмазка долівки; III – глиняна вимостка; IV – підвищення, лава; V – місце внутрішньої перегородки; VI – черінь відкритого вогнища; VII – господарча яма; VIII – яма від дерева; IX – посудини; X – фрагменти кераміки; XI – зернотерка, камінь; XII – кремій; XIII – глиняні відтяжки; XIV – розтирач (відбійник)

Fig. 2. Yaltushkiv I. Plan of the sites № 1 and № 2 lower layer of coating.

Conventional signs: I – the contour of the site; II – clay coating of the floor; III – clay pavement; IV – eminence, bench; V – the place of the inner partition; VI – the base of an open fireplace; VII – a hole for household needs; VIII – a tree hole; IX – pottery; X – ceramics fragments; XI – a stone, a corn-crusher; XII – flint; XIII – clay gugs; XIV – crusher

біконічної посудини. Крім того, на площі цієї камери трапились ще розвали грушоподібних та біконічних посудин, покривки, кубка, горщика, великої широкогорлої посудини, миски. З південною частиною камери пов'язані знахідки великої кам'яної зернотерки та розтирача (рис. 2).

Розбирання шарів підмазки показало, що глина намазувалась безпосередньо на землю, і знизу шматки нижнього шару підмазки зберегли «негативні» відбитки поверхні ґрунту. Випал долівки досить високий, проте нерівномірний. Сильніша дія полум'я позначена на будівельних залишках західної камери. У розрізі шарів підмазки спостерігаємо зменшення сили випалу в нижній частині. Під шаром глини зафіксовано окремі плями пропеченої землі. У східній камері під черінем печі та вимосткою було виявлено шар горизонтально викладених окремих фрагментів кераміки, що слугував фундаментом, на який потім намазувалась глина. Будівельний спосіб такого типу досить часто зустрічається в трипільських житлах Подністров'я.

Біля східного краю площадки, але за межами залягання обмазки, знаходилась неглибока яма (1,2 x 0,8 x 0,5 м), у заповненні якої знайдено розвали біконічних та сфероконічних посудин, двох мисок, кубка, окремі фрагменти кераміки, уламок кременевого ножа, дрібне каміння, кістки тварин. Поряд з ямою – розчищені фрагменти грушоподібних та біконічних посудин, амфори, кубка, мисок.

Аналіз пошарового залягання обпаленої глини, фіксація відбитків дерев'яних конструкцій, дослідження деталей інтер'єру дозволяє

реконструювати площадку № 1 як залишки прямокутного глинобитного двоповерхового житла із земляною, частково підмазаною глиною, підлогою першого поверху, приміщення якого розділене перегородкою на дві камери, де в більшій камері знаходилась піч та припічне підвищення, а в меншій – вимостка. На зовнішні довгі стіни перпендикулярно до довжини житла було покладено дерев'яний настил з колод, плах і жердин, потім шар глиняної обмазки, який слугував міжповерховим перекриттям. На рівні другого поверху в центрі приміщення знаходилась невелика вимостка. Житло також мало перекриття горища, що складалося з легкого дерев'яного каркасу і тонкого шару глини. За межами житла, біля його східної поперечної стіни, знаходилась господарча яма (рис. 3).

У 1993 р. на Ялтушківському поселенні була розкопана площадка № 2, що знаходилась на південь від площадки № 1 (Прилипко, Рижов, Шумова, 1993). Площадка № 2 мала в плані прямокутну форму, її довжина з пів-

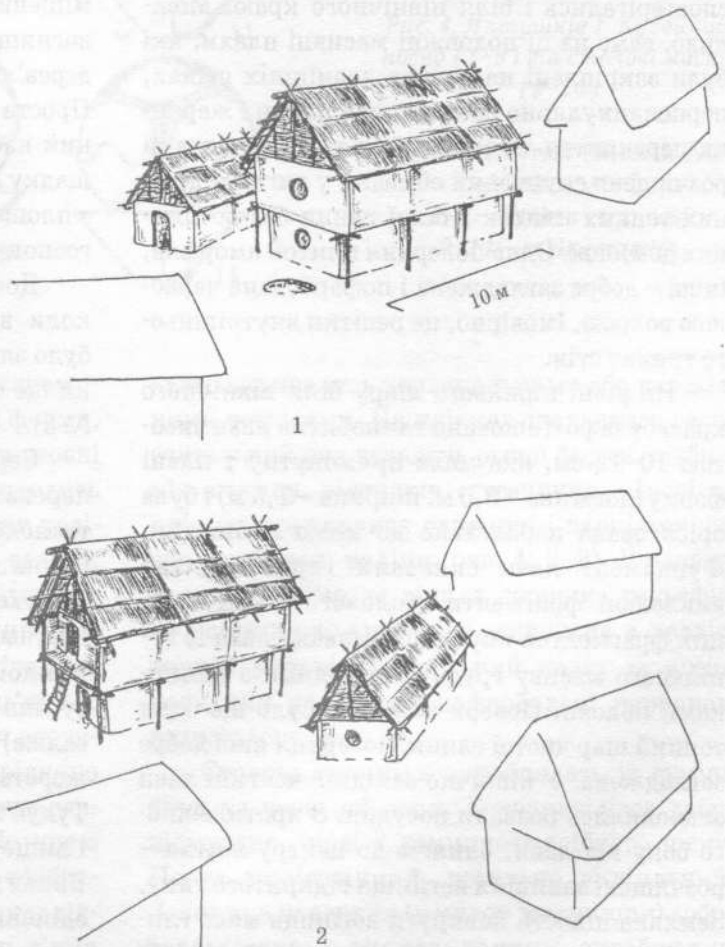

Рис. 3. Ялтушків I. Реконструкція житла (площадка № 1) та господарчої будівлі (площадка № 2).
1 – вид з північного сходу;
2 – вид з південного заходу

Fig. 3. Yaltushkiv I. Reconstruction of the house site (site № 1) and of economic buildings site (site № 2).
1 – The view from the north-east;
2 – The view from the south-west

нічного сходу на південний захід – 8 м, ширина – 4 м. Обпалена глина залягала не суцільно, а ділянками обмазки та глиняної крихти. Товщина площадки коливається від 10 до 25 см. Біля північно-західного краю залягання спостерігається скупчення фрагментів столового та кухонного посуду, а у західному кутку знаходився розвал кухонного горщика. Кераміка траплялась і в західній частині площадки, і на її південному краї.

Залягання випаленої глини складалося з двох шарів. Верхній шар сильно пошкоджений оранкою, тому він представлений тільки тонкими аморфними шматками нерівномірно випаленої глини, у масі якої є домішка полови. Зверху шматки заглажені, а в нижній частині вони зберегли відбитки переважно жердин і лози, рідше – вузьких плах. У центральній частині частіше зустрічались широкі плахи. Відбитки орієнтовано перпендикулярно до довжини житла. Тільки вздовж південного краю площадки зафіксовано відбитки широкої плахи, що проходила паралельно до довжини площадки. Окремі схожі відбитки спостерігались і біля північного краю. Можливо, саме на ці подовжні масивні плахи, які були закріплені на довгих зовнішніх стінах, перпендикулярно настелялися плахи і жердини перекриття. У західній частині площадки розчищено скупчення обмазки у вигляді дрібних тонких плиток з білої глини без рослинних домішок. Одна поверхня плиток аморфна, інша – добре заглажена і пофарбована червоною вохрою. Імовірно, це рештки внутрішнього тиньку стін.

На рівні нижнього шару біля північного краю була розташована глинобитна лава висотою 10–12 см, яка мала прямокутну у плані форму (довжина – 3,5 м, ширина – 1,5 м) і була орієнтована паралельно до краю площадки. Фундамент лави складали горизонтально викладені фрагменти столового посуду. На цих фрагментах і була сформована лава із суцільного масиву грудкуватої глини з домішками полови. Поверх нанесено було ще один тонкий шар чистої глини, поверхня якої добре заглажена. У північно-західній частині лави знаходились розвали посудин. З протилежного боку від лави, ближче до центру житла – розчищені залишки вогнища відкритого типу. Земляна підлога навкруги вогнища мала глиняну підмазку. Контури підмазки нечіткі, її

розміри 1,5 x 1,5 м. Глина з незначною домішкою полови. Черинь вогнища, що, можливо, мав округлу форму, зроблено з шару щільної глини з домішкою піску. Біля західного краю виявлено вимостку з двох тонких шарів глини, що була намащена безпосередньо на земляну підлогу. Поверхня вимостки добре заглажена, а в північній її частині є неглибока підквадратна виїмка (25 x 20 x 8 см) з невисокими бортами по краю. Тут же знайдено розвали двох великих кухонних горщиків, фрагменти столових посудин, кам'яне точило, кременеву пластину, кістки тварин. У центральній та східній частинах площадки на земляній підлозі знайдено розвали двох мисок, кубка, великої біконічної посудини, кілька глиняних відтяжок до ткацького верстату (10 шт.), кам'яну зернотерку, фрагменти кратера, кам'яний розтирач, уламок крем'яного ножа, глиняну кульку (рис. 2).

Вивчення будівельних залишків вказує на те, що площадка № 2 є рештками наземної глинобитної, прямокутної у плані одноповерхової будівлі, що мала земляну підлогу, з розміщеними на ній довгою лавою, відкритим вогнищем і спеціальною вимосткою, та легке дерев'яно-глиняне перекриття горища (рис. 3). Проста конструкція, бідність інтер'єру, певний набір знахідок дозволяє розглядати площадку № 2 як господарську споруду, що разом з площадкою № 1 становили єдиний житлово-господарський комплекс.

Дослідження продовжились у 1994 р., коли в південно-східній частині поселення було закладено шурф, у якому виявили рештки ще одного глинобитного житла (площадка № 3).

Серед знахідок з площадок кількісно переважає кераміка. За низкою техніко-технологічних, морфологічних, стилістичних і функціональних ознак кераміка поділяється на кухонну та столову. Кухонний посуд (0,5% від усього керамічного комплексу) вироблявся з білої (високий вміст каоліну) глини або суміші білої та червоної (високий вміст сполук заліза) глин. До гончарної маси додавались жорства, товчені мушлі, грубозернистий пісок. Тулуб кухонного посуду добре загладжувався, і лише чверть посудин вкривалася розчісами. Випал кераміки досить високий, рівномірний, здійснювався в оксидативній атмосфері. За формою виділяються миски та горщики. Мис-

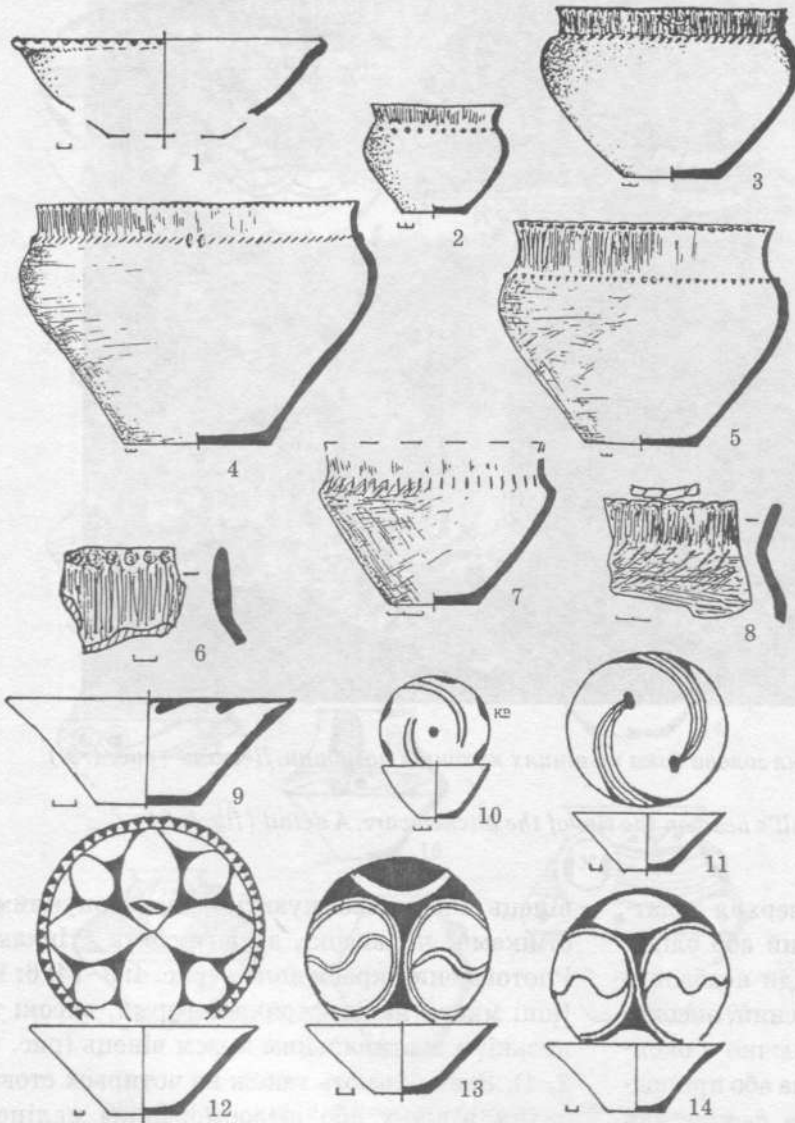

Рис. 4. Ялтушків I. Кухонний посуд (1-8) та столові миски (9-14)

Fig. 4. Ware from the settlement of Yaltushkiv I.
1-8 – kitchen ceramics;
9-14 – table ceramics

ки представлені лише одним екземпляром – невеликою посудиною напівсферичної форми, горизонтально зрізані вінця якої мають ззовні невелику закраїну. По краю вінець проходить ряд дрібних насічок (рис. 4: 1). Горщики поділяються на два підтипи. Переважають великі, товстостінні посудини, з високими відігнутими або вертикальними вінцями, широкою горловиною і високими округлими плічками. Другий підтип – невеликі горщики з м'яким, S-подібним профілем або з невисокими вертикальними вінцями і неширокими, порівняно гострорезькими плічками. Прикрашались горщики досить бідно й одноманітно. По краю вінець проходив ряд дрібних насічок, відбитків багатозубчастого штампу, округлих відтисків торцем трубчастої кістки. Самі вінця

часто вкривались вертикальними або наскісними розчісами. На плічках знаходився горизонтальний ряд вдавлень різної форми, відбитків штампу, відтисків «гусенички». Іноді на плічках траплялися одинарні і парні конічні або видовжені наліпи (рис. 4: 2-8). В одному випадку маємо на вінцях горщика рельєфне зображення голови бика, виконане в реалістичній манері. Зооморфний наліп та вінця посудини додатково пофарбовані червоною вохрою (рис. 4: 3; 5).

Столова кераміка вироблялась із суміші білої та червоної глини. Гончарна маса добре відмулена, іноді з домішкою дрібного піску. Посуд тонкостінний, ретельно виліплений. Зовнішня поверхня (у мисок внутрішня) добре заглажена і вкрита тонким ангобуючим

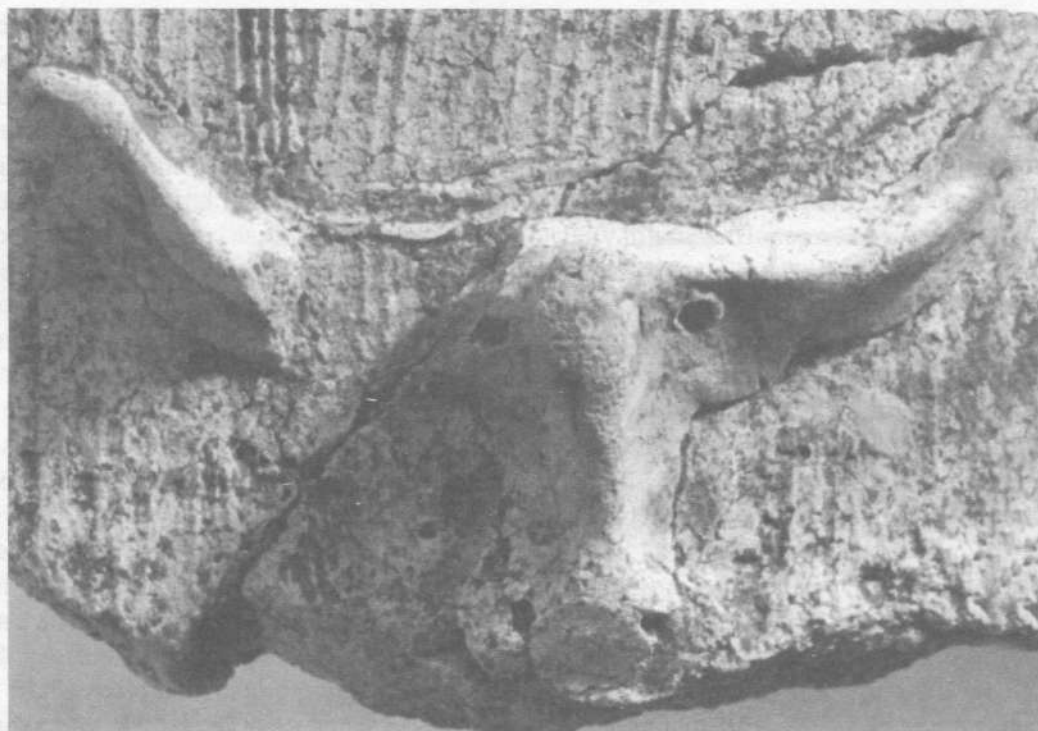

Рис. 5. Ялтущків І. Зображення голови бика на вінцях кухонної посудини. Деталь (рис. 4. 3.)

Fig. 5. Yaltushkiv I. Bull's head on the rim of the kitchenware. A detail (fig. 4, 3)

шаром з чистої глини. Часто поверхня додатково фарбувалась у жовтогарячий або блідожовтий кольори. Збереглися сліди недбалого лискування. Випал кераміки якісний, високо-температурний, відбувався виключно в оксидційному середовищі. Фарбована або природна поверхня посудин слугувала фоном для розпису. Малюнок монохромний, чорною (темно-брунатною) фарбою. Зрідка спостерігається біхромний розпис чорною та червоною або чорною та білою фарбами. Візерунок вкриває зовнішню поверхню верхньої половини корпусу посудини, миски ж орнаментувались по зовнішній або внутрішній поверхні. Основним елементом малюнка виступає стрічка з тонких паралельних ліній в облямуванні широких смуг. З таких стрічок komponуються різні орнаментальні схеми. Додатковими елементами є зафарбовані трикутники, кола, сегменти, ряди зубчиків, вузькі фестони, навскісні лінії. Частина посудин ангобувалась і фарбувалась, але не розписувалась.

За формою виділяється кілька типів. Найбільш поширеним типом були миски. Серед них маємо миски зрізано-конічної форми, з прямими стінками і округлим краєм

вінець або приземкуваті, з ледь опуклими стінками, чи високі, з увігнутими стінками і потовщеним краєм вінця (рис. 4: 9–14; 6: 1). Інші миски напівсферичної форми, високі та низькі, з вертикальним краєм вінця (рис. 6: 2, 4). Вони бувають також на чотирьох стовпчатих ніжках або із зооморфним наліпом (рис. 6: 3, 5). У невеликій кількості спостерігаються миски циліндро-конічної форми (рис. 6: 6).

Орнаментувались зрізано-конічні миски з внутрішньої сторони за такими схемами – кометоподібною (рис. 4: 10,11), здвоєних овалів (рис. 4: 13,14), хрестоподібною (рис. 6: 1) та спрощеною, коли по краю вінець проходить ряд зафарбованих дрібних трикутників або напівовалів (рис. 4: 9). Напівсферичні миски розписувались зовні фестонами, а всередині хрестоподібною схемою (рис. 6: 2). Циліндро-конічні миски прикрашались тільки із зовнішнього боку комбінацією тангентної та метопної схем (рис. 6: 6).

Кубки – невеликі, тонкостінні посудини, що поділяються на два підтипи. До першого відносяться приземкуваті кубки з округлими плічками. Вони прикрашались виключно ме-

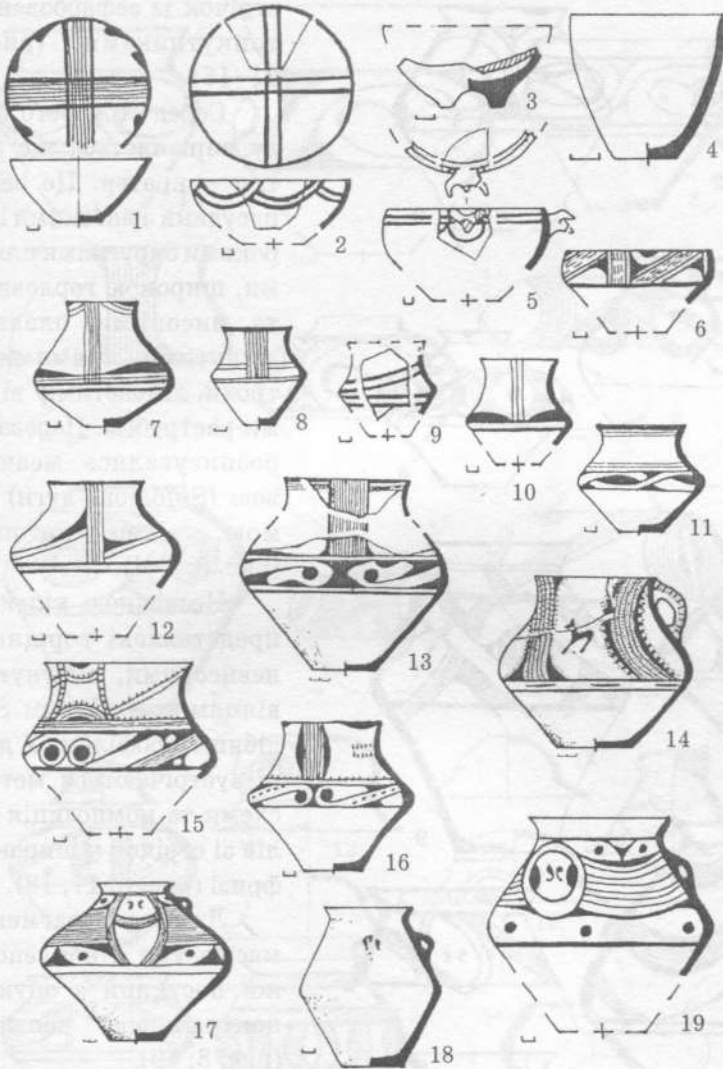

Рис. 6. Ялтушків I. Столова кераміка. 1-6 – миски;
7-16 – кубки; 17-19 – амфори

Fig. 6. Yaltushkiv I. Table ceramics. 1-6 – basins;
7-16 – bowls; 17-19 – amphorae

топною орнаментальною схемою (рис. 6: 7-10). Другий підтип складають посудини більших розмірів, високі, з широкими округлими або відносно гостроробрими плічками, іноді з однією петельчатою ручкою. Орнаментувались вони різноманітніше. Зустрічаються метопні схеми, горизонтальні хвилеподібні дуги у вузькому фризі, комбінації метоп з вертикальними овалами (рис. 6: 11, 12, 14). Спостерігаємо також двофризний декор, де у верхньому поясі маємо метопну схему або горизонтальну стрічку з тонких паралельних ліній, а в нижньому фризі малювались різні варіації тангентної схеми (рис. 6: 13, 15, 16).

горизонтальної стрічки з тонких паралельних ліній (рис. 7: 1).

Досить поширеним типом є сфероконічні посудини з широкими округлими плічками, вузькою горловиною та невисокими, різко відігнутими вінцями. В орнаментатії використовувався одно- та двофризний візерунок. Найчастіше посудини розписувались фестонними, меандровими, тангентними композиціями та схемами «Tangentenkreisband» і «совиний лик» (рис. 7: 7-13).

Наступний тип – грушоподібні посудини з широкими, округлими плічками та відносно вузькими і високими циліндричними вінцями

Наступний тип – амфори. Це або приземкуваті, широкогорлі посудини з округлими плічками, або високі посудини з вузькою горловиною та гостроробрими плічками. Розписувались амфори завжди лицьовою схемою (рис. 6: 17-19).

Тип біконічних посудин має кілька підтипів: посудини середніх розмірів, з широкими, відносно гостроробрими плічками, вузькою горловиною та невисокими, різко відігнутими вінцями (рис. 7: 1, 2); великі посудини з широкою горловиною та високими вінцями (рис. 7: 3-5); приземкуваті посудини з широкими, округлими плічками, різким перегином до зрізано-конічної горловини та невисокими вінцями (рис. 7: 6). Орнаментувались переважно двофризним декором, де у верхньому поясі бувають фестонні, тангентні, метопні композиції, а в нижньому здебільшого класична схема «Tangentenkreisband», рідше – меандрова схема (рис. 7: 2-5). Специфічна тангентна схема зафіксована на посудині з різким перегином до горловини (рис. 7: 6). Зрідка, як правило, на невеликих біконічних посудинах зустрічається простий малюнок у вигляді

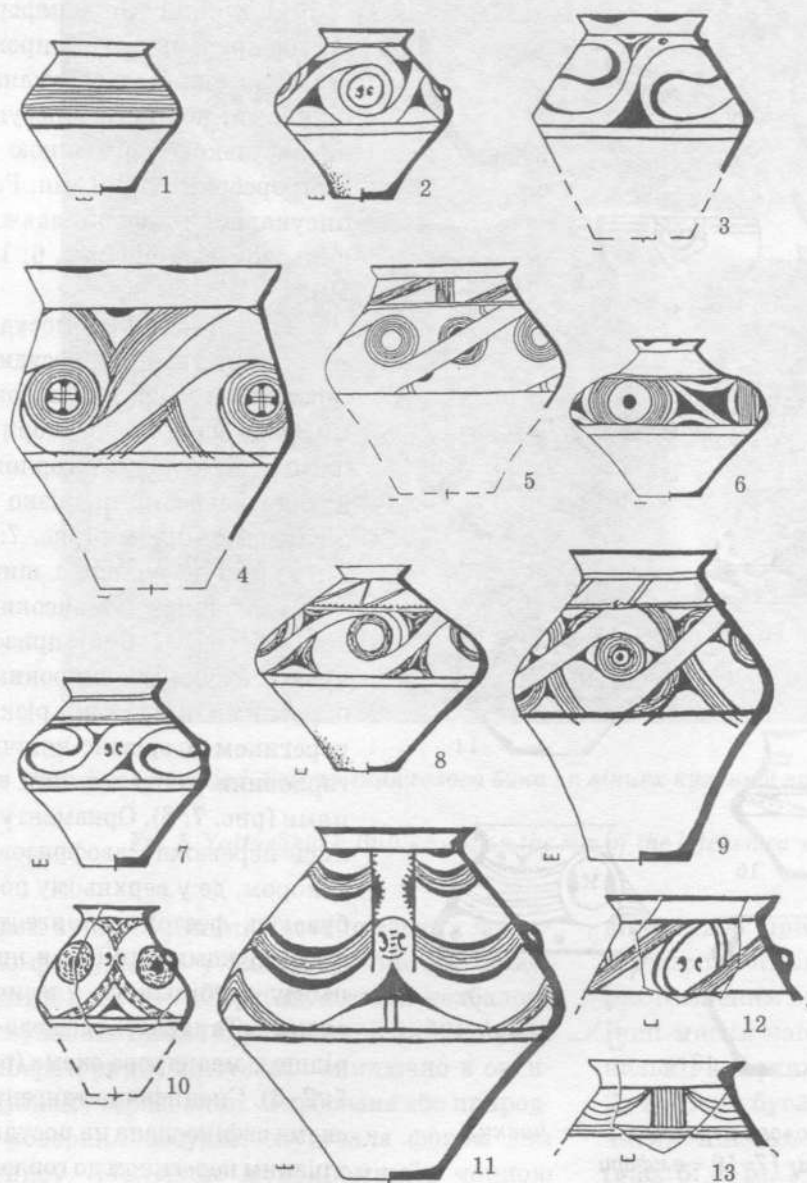

Рис. 7. Ялтушків I. Столові біконічні та сфероконічні посудини

Fig. 7. Yaltushki I. Table ceramics. Be-conic and sphere-conic ware

або низькими, нахиленими до середини вінцями. Посудини прикрашались у широкому орнаментальному поясі меандровою схемою, класичною схемою «Tangentenkreisband», тангентною композицією, де дуги-тангенти поєднуються з овалами із стрічок зафарбованими сегментами (рис. 8: 5–10).

Попередній тип супроводжують покритишки. За формою вони поділяються на ступкоподібні та шоломоподібні різного профілю. Розписувались покритишки фестонами, схемою «Tangentenkreisband», комбінацією овалів із

стрічок із зафарбованими трикутниками (рис. 8: 11–16).

Серед столового посуду вирізняється ще один тип – кратер. Це великі посудини з високими і широкими округлими плічками, широкою горловиною та високими плавновідігнутими прямими чи трохи лійчастими вінцями-раструбом. Переважно розписувались меандровою (S-подібні дуги) схемою, рідше метопною (рис. 8: 1–4).

Незначною кількістю представлені горщики з невисокими, відігнутими вінцями та м'яким S-подібним профілем. У декорі зустрічаються метопні схеми та композиція овалів зі стрічок у широкому фризі (рис. 8: 17, 18).

Лише у фрагментах маємо тип біноклеподібної посудини з опуклою центральною частиною (рис. 8: 19).

Умовно до столового посуду можна віднести уламки прямокутної у плані жаровні, що мала невисокі вертикальні бортики і була на чотирьох стовпчатих ніжках.

Узагальнюючи дані стосовно розписної орнаменталії столової кераміки Ялтушківського поселення, можна відзначити, що найбільш поширеними схемами виступають класична «Tangentenkreisband», метопна і її варіації, меандрова та тангентна, які зустрічаються практично на усіх типах посудин. Фестонна схема, а також простий візерунок у вигляді тільки горизонтальних або навскісних стрічок та ліній трапляється лише на деяких посудинах. Певні схеми притаманні лише окремим типам – лицьова буває виключно на амфорах, схема у вигляді горизонтальної хвилеподібної дуги

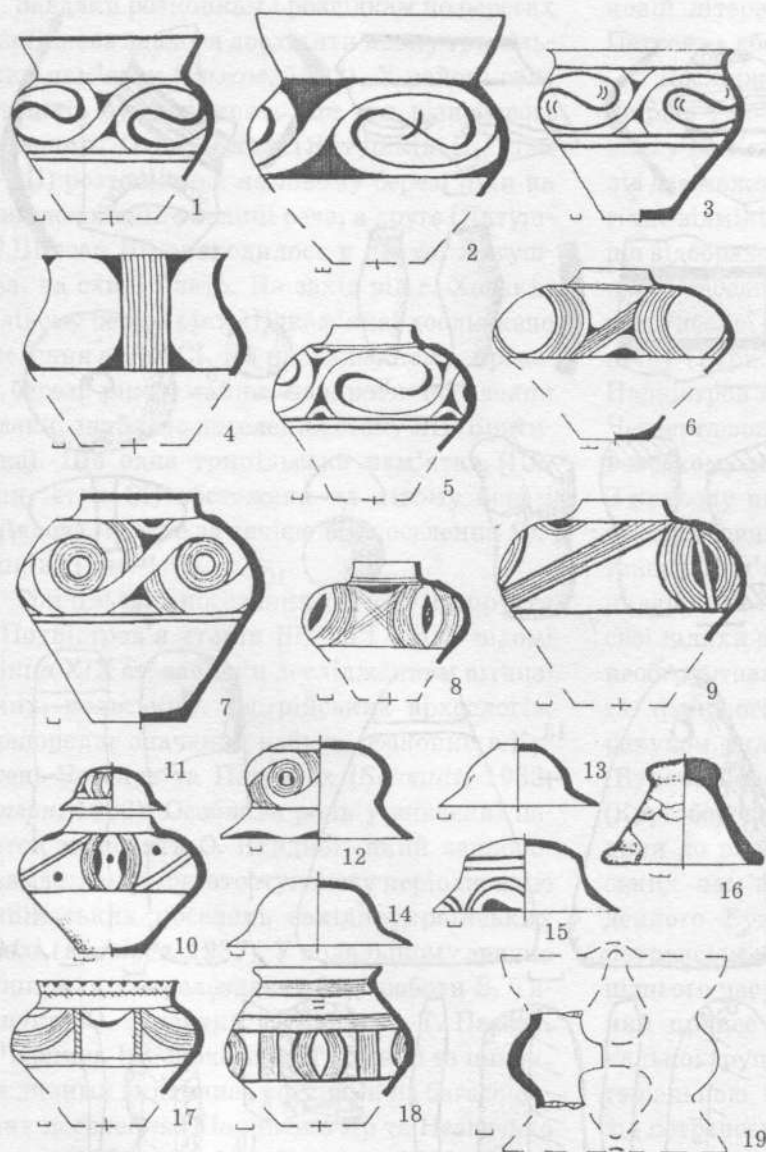

Рис. 8. Ялтушків I. Столова кераміка.

1-4 – кратери; 5-10 – грушоподібні посудини; 11-16 – покритки;
17-18 – горщики; 19 – біноклеподібна посудина

Fig. 8. Yaltushkiv I. Table ceramics.

1-4 – craters; 5-10 – pear-shaped ware;
11-16 – covers;
17-18 – bowls; 19 – binocular-shaped ware

у вигляді стрічок тонких паралельних ліній (підгрупа 1b), або широких смуг, останні в розписі відіграють самостійну роль (підгрупа 1a), зустрічається рідко (рис. 6: 6; 7: 10; 9: 1-3). Цікавим є також біхромний орнамент на одному кубку, коли основний чорний малюнок доповнювали білі тонкі лінії та ряди крапок (підгрупа ε2).

На цьому кубку маємо силуетний, до певної міри реалістичний малюнок собаки (рис. 6: 14). Ще одне контурне зооморфне зображення, виконане в дуже схематичній манері, зафіксоване на фрагменті сфероконічної посудини (рис. 9: 5).

Пластика на поселенні представлена лише фрагментами (рис 9: 6-8) схематичних жіночих фігурок з веретеноподібною ніжкою (тип 2 за А. Погожевою). До пластики можна віднести також невеликі маленькі глиняні конус та кульку (рис. 9: 9, 10).

Серед категорій знахідок виділяються вироби з глини, кременю, каменю. З глини були зроблені відтяжки до вертикального ткацького верстату, які мали пірамідальну, конічну, біконічну, грушоподібну, призматичну та сплющено-округлу форми (рис. 9: 11-14). Кременеві вироби представлені уламками ножів, кінцевих скребків на пластинах та від-

щепках, вкладнями до серпів, скобеля, довгих пластин, відбійника, нуклеуса та відщепів (рис. 9: 15-21, 24). З каменю (граніт) маємо зернотерки, розтирачі і відбійники округлої або кубовидної форми, гальки-лоцила та пласке точило з пісковіку (рис. 9: 22, 23, 25).

Аналіз матеріалу поселення Ялтушків I дозволяє віднести дану пам'ятку до петренської локально-хронологічної групи етапу СІ трипільської культури (Рижов, 1990: 11; 1993).

спостерігається на великих кубках, композиція «совиний лик», зафіксована на сфероконічних посудинах.

Як уже згадувалось, переважна більшість столового посуду орнаментована монохромним чорним розписом, який відноситься, за детально розробленою румунськими археологами класифікацією стилів декору, до підгрупи 1a. Біхромний малюнок, де, поряд з основним чорним візерунком, наявна червона фарба

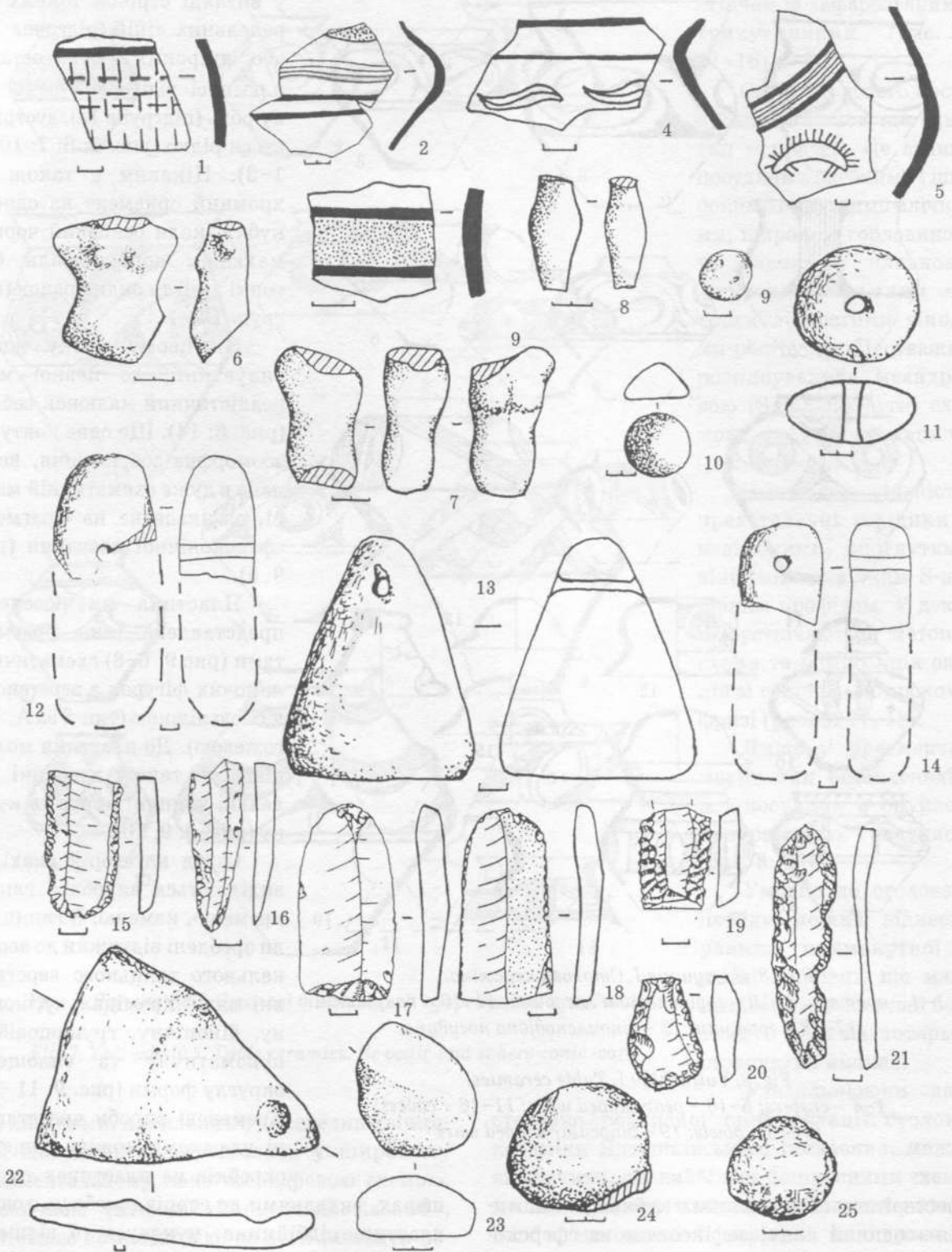

Рис. 9. Ялтушків I. Археологічні матеріали.

1-5 - столова кераміка; 6-8 - антропоморфна пластика; 9 - глиняна кулька; 10 - глиняний конус;
11-14 - глиняні відтяжки; 15-21 - знаряддя з кременю; 22-25 - знаряддя з каменю

Fig. 9. Yaltushkiv I. Archaeological materials of the settlement.

1-5 - table ceramics; 6-8 - anthropoid plastics; 9 - clay blob; 10 - clay cone; 11-14 - clay guys;
15-21 - flint tools; 22-25 - stone tools

Завдяки розкопкам і розвідкам по берегах ріки Лядова вдалося дослідити низку трипільських пам'яток (Рижов, 1993). У районі села Ялтушків було відкрито ще два різночасові поселення. Одне з них (Ялтушків II, етап VI–VII) розташоване на лівому березі ріки на північно-східній околиці села, а друге (Ялтушків III етап VI) знаходилось у центрі Ялтушкова, на схилі плато. На захід від с. Ходаки, на лівому березі ріки Підкам'яна, досліджено поселення етапу СІ. На протилежному, правому березі ріки, майже навпроти поселення Ходаки, знайдено поселення етапу VII (Бригідівка). Ще одна трипільська пам'ятка (Пилипи, етап СІ) обстежена на лівому березі р. Лядова, нижче за течією від поселення Ялтушків I (рис. 1: 1).

Трипільські поселення регіону Попруття та Подністров'я етапів VII і СІ стали відомі з кінця XIX ст. завдяки дослідженням вітчизняних, польських, австрійських археологів. Першорядне значення набули розкопки в Кукутені-Четецеу та Петренах (Schmidt, 1932; Штерн, 1906). Особлива роль у вивченні пам'яток належить О. Кандибі, який запропонував детальну, багатоступеневу періодизацію трипільських поселень західноукраїнських земель (Kandyba, 1937). У подальшому значно розширили джерелознавчу базу роботи Б. Тимощука, Ю. Захарука, С. Бібікова, Т. Пассек, К. Черниш, В. Маркевича, Т. Мовші та інших. Важливими виявились розкопки на багатошарових поселеннях Поливанів Яр та Незвисько (Пассек, 1961: 105–139; Черныш, 1962). Зараз у регіоні відомо понад 100 поселень вказаних етапів. Свого часу К. Черниш окремі пам'ятки об'єднала в один сороксько-петренський варіант (Черныш, 1970). Згодом ці пам'ятки стали розглядатись або у межах однієї локально-хронологічної групи, з виділенням 7 (Мовша, 1984: 19) чи 5 (Рижов, 1981) фаз розвитку, або поділеними на ступені та типи. Тому залучаються поселення каракушанського, петренського, варварівського ступенів (Маркевич, 1981: 56–68), або мерешівського (частково) і петренського типів (Сорокин, 1990), або окремі пам'ятки першого – п'ятого ступенів (Черныш, 1982: 172, 173) Запропоновано навіть виділити, на жаль, без достатньої системи доказів, окрему петренську культуру (Мовша, 1984а: 66). Таким чином, довгий час пам'ятки сприймалися сукупно, єдиним масивом, і в нау-

ковій літературі затвердились поняття «тип Петрени» або «петренський варіант».

Дослідження останніх років дозволяють ширше і по-новому розглядати питання розвитку пам'яток регіону. Зіставлення матеріалів дає можливість прослідкувати як хронологічні відмінності, так і локальні особливості, що відображають еволюцію окремих груп давнього населення. Т. Мовша окреслює в ареалі петренської групи кілька суміжних зон – північну (Верх. Подністров'я), південну (Серед. Подністров'я), південно-західну (Попруття). Четверта зона тільки позначена у Буго-Дністровському межиріччі (Мовша, 1984: 10, 19). З приводу цього слід зауважити, що петренські поселення в Румунії не знайдено, а кукутенські пам'ятки розділяються на свої локальні варіанти і мають своє генетичне коріння та свої шляхи розвитку. Викликає також сумнів необґрунтоване розширення територіальних та хронологічних меж петренської групи за рахунок включення до неї як більш ранніх (Бучач, Голоскове, Раковець), так і пізніх (Крутобородинці II) поселень, які до того ж входили до різних локальних груп, та кукутенських пам'яток Румунії. У басейні ж Південного Бугу відомі тільки окремі «суто» петренські поселення, причому переважно пізнього часу. Крім того, тут проходив складний процес формування чечельницької локальної групи, яка суттєво відрізняється і матеріальною культурою, й історичною долею від петренської групи.

Аналіз матеріалу дозволяє серед пам'яток регіону, віднесених раніше лише до петренської групи, виділити дві великі локально-хронологічні групи (рис. 10) – шипенецьку у Верхньому Подністров'ї, частково та переважно правобережному Середньому Подністров'ї, лівобережному Попрутті і, власне, петренську у Середньому Подністров'ї та частково Дністро-Бузькому межиріччі (Рижов, 1995; Рижов, 1999). Для детальнішого упорядкування матеріалів доцільно пам'ятки обох груп хронологічно розділити на три фази – ранню, середню і пізню. У свою чергу, середня фаза поділяється на два ступені. До першого ступеня слід віднести пам'ятки, матеріал яких ще зберігає елементи ранньої фази, а до другого – поселення, в комплексах яких з'являються риси, що будуть характерні для пізньої фази. До ранньої фази включені посе-

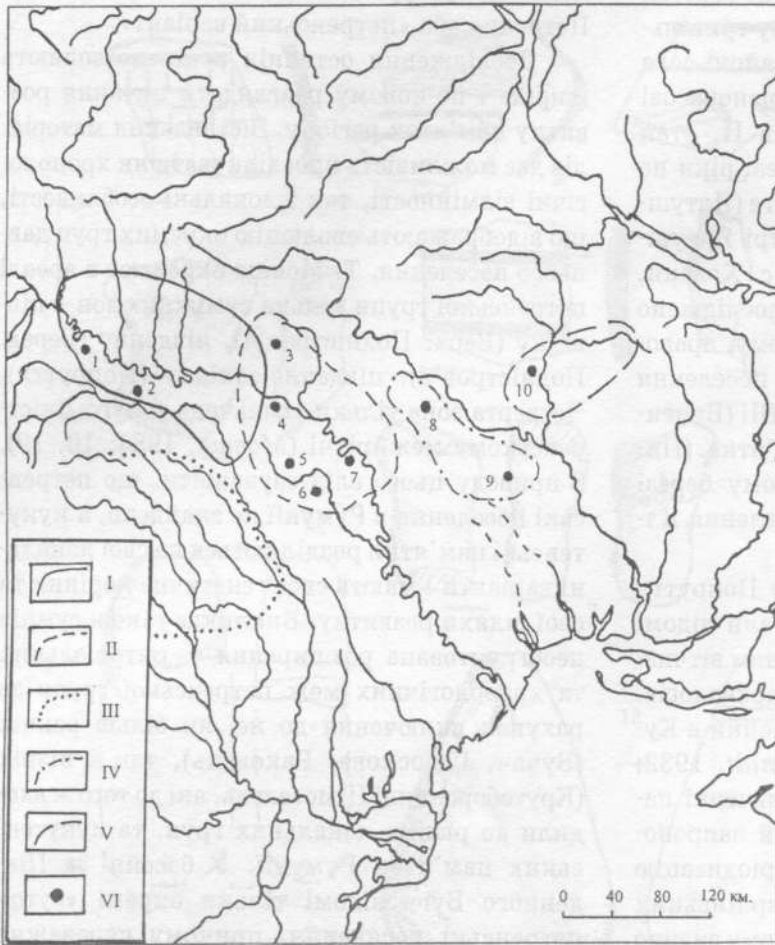

Рис. 10. Карта трипільських пам'яток етапів ВІІ та СІ.
 I – ареал шипенецької локальної групи; II – ареал петренської локальної групи; III – ареал кукутенських пам'яток;
 IV – ареал чечельницької локальної групи; V – ареал володимирівської локальної групи; VI – поселення:
 1 – Незвисько; 2 – Шипенці;
 3 – Ялтушків; 4 – Мерешовка;
 5 – Петрени; 6 – Варваровка;
 7 – Раковець; 8 – Чечельник;
 9 – Кринички; 10 – Володимирівка

Fig. 10. A map of the Trypillian monuments of phases B II and C I.
 Conventional signs: I – Shypentsi local group area; II – Petreny local group area; III – Kukuten monuments area; IV – Kukuten local group area; V – Volodymyrivka local group area; VI – Trypillian settlement: 1 – Nezvyisko; 2 – Shypentsi; 3 – Yaltushkiv; 4 – Mereshovka; 5 – Petreny; 6 – Varvarivka; 7 – Rakovets; 8 – Chechelnyk; 9 – Krynychky; 10 – Volodymyrivka

лення зі слабо окресленим («несталим») керамічним комплексом. Такими поселеннями для петренської групи є Кудринці (шар з монохромною керамікою), Кам'янець-Подільський-Татариська, можливо, Котово V. На ранній фазі відбувається лише формування ознак, які визначатимуть вигляд матеріалу вказаної групи. Крім загальнотрипільських рис кераміки, а саме – плавність профілю, низькі округлі плічка, лійчасті вінця більшості форм посудин, переважання стилю ϵ при збереженні у розписі рудиментів стилю $\delta 2a$ (покроково трансформується у стиль $\epsilon 2$), на посуді вже помітні специфічні ознаки. Так, для петренської кераміки у розписі характерними є схеми «Tangentenkreisband», меандрова, лицьова, метопна. Деякі пам'ятки, переважно на правому березі Дністра, тобто в контактній зоні обох груп, мають завдяки взаємовпливам змішаний характер, що яскраво виявляється на ранніх поселеннях (Коновка-Пущита, Непорове-пункт 22).

Чіткішими стають ознаки на кераміці поселень першого ступеню середньої фази – Ходаки, Підпилипи, Кубачівка, Раколупенці та інші, що зосереджені у Середньому Подністров'ї (Поділля). Класичного вигляду кераміка набуває на другому ступені середньої фази – Петрени, Главан I, II, Ходоровці, Бернашівка 2, Сороки-Озеро. На цьому ступені посудини петренської групи стають більш гостроробрими, з'являються нові підтипи мисок, широкогорлих біконічних посудин, кратерів. У декорі домінують стилі $\epsilon 2a$ та $\epsilon 2b$, стиль $\delta 2a$ заміщується стилем $\epsilon 2$, усе частіше зустрічається стиль $\zeta 1a$, де червона фарба виконує не другорядну роль, а є повноцінним компонентом візерунку у вигляді затушованих широких смуг, кругів, трикутників, напівовалів. В орнаменті рідше спостерігаються S-подібні дуги, проте більше стає метопних композицій та схем «совиний лик». На пізній фазі петренської групи (Ялтушків I, Ліпчани-Сад, Варваровка VIII, Рашков XI,

Городище) форми посудин не зазнають суттєвих змін, зате помітно трансформуються орнаментальні композиції, а стиль ζ1а набуває більшого значення, і сфера його вживання розширюється вже на кілька типів посудин.

Походження пам'яток обох груп дослідники пов'язують з пам'ятками етапу VI-VII (Кукутень АВ) (Черныш, 1977; 1981; Мовша, 1984: 18–19). Картографування поселень вказує, що петренські пам'ятки збігаються з територією розселення солонченської групи, а шипенецькі поселення займають зону заліщицької групи. Простежуються також наслідування окремих морфологічних та стилістичних ознак в кераміці петренської групи від посуду солонченських пам'яток і, відповідно, в шипенецькій кераміці від заліщицьких комплексів. Проте між пам'ятками етапу VI-VII і поселеннями петренської та шипенецької груп існує розрив у часі. Цей хронологічний проміжок заповнюють пам'ятки типів Незвисько III (генетичне підґрунтя шипенецької групи), Раковець, Мерешовка-Четецує III (останній тип є безпосередньою підосною петренської групи) (Черныш, 1973; Сорокин, 1983: 102–111; 1990: 97–98; Попова, 1989: 142–148). Передбачається виділення раковецького локального варіанта, в межах якого вирізняється рання фаза – поселення типу Раковець (Михайлівка IV, Флорешти V, Раковець), коли посуд ще зберігає заглиблений орнамент, а в розписі поряд зі стилем є присутня майже уся стилістична група δ та пізня фаза – типу Мерешовка-Четецує III (Волошкове-Коло церкви, Бакота-Пушкарі, Студениця-Ланок, Лоївці, Березівські хутори-пункт 39, Голоскове-верх. горизонт, Бригідівка, Коржова 1, Городниця-Городище, Белелуя 6, Борців 5), у розписі посуду якого переважає стиль ε. Характерною рисою кераміки раковецького варіанта, особливо пізньої фази, є її однорідність, хоча самі пам'ятки займають значну територію і можна було б сподіватись на різноманітність посуду, принаймні в орнаменталії. В основному поселення зосереджені в Подністров'ї, але вже на ранній фазі племена раковецького варіанта почали просуватись у східному напрямку і вийшли на правобережжя Південного Бугу (Немирівське). На пізній фазі раковецькі пам'ятки кількісно збільшуються в Подністров'ї, а також розширюють свою територію в Побужжі і з'являють-

ся на західній та східній Волині (Рижов, 2000: 155–156). Треба зауважити, що в кераміці пам'яток Побужжя, які певно мають синкретичний характер, зберігається заглиблений орнамент та стиль δ 2 у розписі. Архаїчні риси посуду побузьких поселень свідчать про асиміляцію прийшлими дністровськими племенами місцевого східотрипільського населення (Гусєв, 1995). Саме раковецькі общини, а не петренські племена, як вважає Т. Мовша, разом з посткліщівським населенням (Косанове) та рештками східотрипільських племен стали підосною володимирівської локальної групи, пам'ятки якої, відносячись до західної генетичної лінії розвитку культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля, вперше з'являються на новій території у Буго-Дніпровському межиріччі (Рижов, 1985; Попова, 1989: 147).

У пізніший час у Дністро-Бузькому регіоні відомі поселення другого ступеня середньої фази петренської групи (Гандрабури, Саражинка), а синхронними ранньопетренським поселенням в Побужжі виступають пам'ятки типу Кринички, в кераміці яких присутні елементи, які в подальшому стануть характерними для посуду чечельницької групи. Ця група сформувалась під впливом петренських племен, проте на місцевій основі, що і не дозволяє включати побузькі поселення до петренської групи, як це пропонує Т. Мовша, а припускає виділення окремої чечельницької локальної групи (Рижов, 1987; Косаківський, 1990; 1993; Поліщук, 1989: 49). Без сумніву, населення петренської групи брало участь у формуванні побузьких пам'яток немирівського (за С. Гусєвим) типу і чечельницької локальної групи.

Протягом усього існування і паралельного розвитку сусідніх петренської та шипенецької локальних груп їхні общини тісно контактували між собою, на що вказують взаємні імпорти та запозичення (Ходоровці, Стіна 1, 4, Бернашівка 2, Липчани-Сад).

Стосовно ж матеріалів поселення Ялтушків I, то серед розписної кераміки траплялись як прямі чечельницькі імпорти, так і запозичення окремих орнаментальних композицій, що зафіксовані на кубках, сфероколичних посудинах, горщику (рис. 6: 11, 15; 7: 11; 8: 17, 18). Цікавим є кубок, орнаментований біхромним розписом, – основний чорний метоп-

ний візерунок був обведений білими тонкими лініями і рядами крапок (рис. 6: 14). Такий декор вказує на контакти з населенням шипецької локальної групи, на посуді якої орнаментальний стиль є 2 спостерігається відносно часто. Зооморфне зображення на кубку манерою виконання також більше нагадує статичні шипецькі малюнки тварин, ніж граціозні, динамічні петренські зображення. На зв'язок шипецьких племен з петренськими общинами пам'яток Поділля (Лівобережжя Середнього Дністра) вказують знахідки на поселенні Стіна (Ткачук, 1989). Багато спільних рис має розпис посудин Ялтушківа I (рис. 4: 12; 6: 13, 16; 8: 6, 8–10) з декором кераміки петренських пам'яток Пруто-Дністровського межиріччя, зокрема поселення Варваровка VIII (Маркевич, 1980: 22–26, рис. 24, 25). Ще одне, дуже стилізоване зоозображення («гусеничка»), виявлене на фрагменті ялтушківської посудини, знаходить аналогії в орнаменті кераміки кукутенських пам'яток Правобережжя Прута (Валя Лупулуй, Велень, Кукутень-Четецує, Трушешть) та низки петренських поселень – Главан I, Бернашівка 2, Липчани-Сад (Збенович, Шумова, 1989: 105). Вказані схематичні зображення набудуть поширення у пізніший час на пам'ятках типу Варваровка XV (Маркевич, 1980: 26–33, рис. 34, 35). Загалом, кераміка пам'яток Правобережжя Дністра і Пруто-Дністровського межиріччя дещо відрізняються від посуду подільських пам'яток тієї ж локальної групи, особливо це стосується застосування у декорі біхромної орнаментатії. Для посудин петренських поселень Поділля найбільш характерним є довше збереження у декорі чорно-білого малюнку, при нечастому вжитку чорно-червоного розпису.

На корінних землях петренські племена, виникнувши на базі пам'яток типів Раковець і Мерешовка-Четецує III, перебуваючи у тісних контактах з кукутенськими, шипецькими, чечельницькими общинами, пройшли у своєму розвитку три фази (кінець етапу ВП – етап СІ) і склали підоснову формування пам'яток типу Варваровка XV (межа етапів СІ–СІІ), що вже визначають важливий момент переходу до пізнішого Трипілья.

Література

Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. // Вінниця. – 1995. – 298 с.

Збенович В.Г., Шумова В.А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 97–106.

Косаківський В.А. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. док. 1 полев. семинара. – Тальянки, 1990. – С. 200–204.

Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 97–108.

Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – 184 с.

Мовша Т.Г. Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 10–23.

Мовша Т.Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Днепропетровск, 1984 а. – С. 60–83.

Пасек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. – № 84. – М.; Л. – 1961. – С. 5–203.

Полищук Л.Ю. Памятники развитого Триполья // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К, 1989. – С. 30–49.

Попова Т.А. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология: Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 142–148.

Прилипка В.П., Рижов С.М. Дослідження трипільського поселення Ялтушків // Тез. доп. VI Поділь. істор.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 13–15.

Прилипка В.П., Рижов С.М., Шумова В.О. Звіт про проведення охоронних археологічних досліджень трипільського поселення біля с. Ялтушків Барського району Вінницької області // Науковий архів ІА НАН України. – 1993. – № 1993/27. – 36 с.

Рижов С.Н. О периодизации трипольских поселений петренской группы // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. док. конф. – К, 1981. – С. 27–28.

Рижов С.М. Локально-хронологічне членування пізньотрипільських пам'яток у Буго-Дніпровському межиріччі // Тез. доп. III Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. – Вінниця, 1985. – С. 47.

Рижов С.М. Про історичну долю пізньотрипільських племен томашівської групи // Тез. доп.

VII Поділь. істор.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 12–13.

Рижов С.М. Дослідження трипільських пам'яток по р. Лядовій // Тез. доп. ІХ Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. – Вінниця, 1990. – С. 11.

Рижов С.М. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 85–96.

Рижов С.М. Пам'ятки шипенецької локально-хронологічної групи трипільської культури (етапи ВІІ–СІ) // Минуле і сучасне Войківщини: Збірн. наук. доп. – Львів, 1995. – С. 74–77.

Рижов С.Н. О локально-хронологическом разделении памятников трипольской культуры Пруто-Днестровского региона (этапы ВІІ–СІ) // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. конф. – Харьков, 1999. – С. 15–16.

Рижов С.М. Локально-хронологічний поділ трипільських пам'яток Пруто-Дністровського регіону (етапи ВІІ–СІ) // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя дня народження): Темат. збірн. наук. праць. – К., 2000. – С. 152–158.

Сорокин В.Я. Раскопки многослойного поселения Мерешовка-Четэцуе в 1980 г. // АИМ в 1979–1980 г. – Кишинев, 1983. – С. 102–111.

Сорокин В.Я. К проблеме хронологии памятников среднего Триполья Молдавии // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской

культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 94–101.

Ткачук Т.М. Контакты населения Среднего Подністров'я в енеоліті // Тез. доп. VІІІ Він. обл. істор.-краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 14–15.

Черныш Е.К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье // МИА. – № 102. – М.; Л., 1962. – С. 5–85.

Черныш Е.К. Трипольское поселение Сороки-Озеро // КСИА. – 1970. – Вып. 123. – С. 77–83.

Черныш Е.К. Трипольское поселение Раковец // КСИА. – 1973. – Вып. 134. – С. 48–57.

Черныш Е.К. Формирование локальных вариантов трипольской культуры // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. Всесоюз. конф. – М., 1977. – С. 18–21.

Черныш Е.К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности // SP. – 1981. – № 5/6. – С. 5–47.

Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Археология СССР. – М., 1982. – С. 166–240.

Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII Арх. съезда. – М., 1906. – С. 9–95.

Kandyba O. Schipenetz. Kunst und Gerde eines neolithischen Dorfes // Wien-Leipzig, 1937. – 154 s.

Schmidt H. Cucuteni in der oberen Moldau, Rumanien // Berlin-Leipzig, 1932. – 131 s.